

Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében

„Üdvözöljük a félévszázados újszülöttet” – ezzel a távirattal köszöntötte József Attila (és Judit) 1935. március 29-én az ötvenesztendős Kosztolányit. Az intim, tréfás hangvétel inkább kettejük kapcsolatának bensőségességére, egyenrangúságára enged következtetni, mintsem az unos-untalan emlegetett, Ödipusz-komplexussal tarkított apa–fiú viszonyra. (József Attilának szentelt novellájában, a *Barkochbában* Kosztolányi mint kitalálendő fogalomról, „magának Ödipusznak jól megtermett, izmos Ödipusz-komplexusáról” is szót ejt, nem minden irónia nélkül.) Hasonló stílusú, József Attilától származó üdvözlöt nemigen tudnánk Babitsnak, vagy akár más íróársának címezve elképzelni. Inkább testvérek közötti, mintsem apa–fiú kapcsolat alakult ki közöttük. Ahogy József Attila fogalmazta Kosztolányi halála ihlette versében: „Testvérünk voltál, és lettél apánk.” (Öt évtizeddel később, Kosztolányi születésének centenáriumán Esterházy Péter is így nevezi őt, mintegy nemzedéke nevében: „Bátyánk, Kosztolányi.”)

Belső rokonságukat közvetve ők maguk is deklarálták: Kosztolányi Dezső *Barkochba* című, József Attila ihlette novellájában, József Attila pedig nem sokkal a születésnap üdvözlő távirat után, 1935 nyarán megjelent, *Kosztolányi Dezső* című, a költő összegyűjtött verseinek szentelt tanulmányában.

A harmincas évek elején kóstolgatja, ízlelgeti József Attila verseit Kosztolányi. És – lényegükre tapintva – védelmébe is veszi azokat. „Üde! Mulatságos! Illatos, mint a frissen szedett szamóca!” – méltatta felolvasásuk után József Attila verseit Kosztolányi. „Csak értelme nincs” – jegyezte meg valaki. „Hát a szamócának van?” – vágott közbe Kosztolányi.¹

Szembeszökő a *Barkochba* (mely József Attila Juditjának ismert, a nem neki szóló *Óda* kiváltotta öngyilkossági kísérletének utóregzéseit jeleníti meg) József Attilát mintázó alakjának, Jancsi Jánosnak különös, de nyilvánvalóan a hasonló módon vezetéknevében is keresztnevet hordozó József Attila ihlette neve. A névalkotás József Attilát magát is foglalkoztathatta. Erre utal Kosztolányi Ádám beszámolója József Attilánál, a Siesta-szanatóriumban, 1937-ben tett látogatásáról. „Idézte apámat – írja –, aki az egyik, Cobden szövet-ségben tartott előadásában elmesélt egy esetet. „Itt lakik József József? –

kérdezte a házmestertől. – Igen, de melyik? Abban a házban ugyanis két József József lakott...”²

Novellájában pedig így kommentálja névalkotását Kosztolányi: „Kifogásoljátok a nevét? Keresettnek találjátok? Sajnálom, de csakugyan így hívják. Az élet valószínűtlen. A nevek is azok.” (A József Attilánál oly jelentős szerepet játszó névvarázs Kosztolányit is legalább annyira megihlette.)

Az író e novellájában szól arról, hogy „Két nemzedék még nem különbözött annyira egymástól, mint a miénk, meg az övék [...]. Mi a korunk sivár eseménytelenségében felnagyítottuk a kis eseményeket, hogy meg ne semmisüljenek. Ők, szegények, a nagy eseményeket voltak kénytelenek lekicsinyíteni.” S ugyanebben a novellában vall gyerekkoráról: „Nekem az élet mindörökre a gyermekségem és a fiatalságom egy része, amikor vidéken tanultam, s a csodálatos, tündöklő pesti körutakon csavarogtam, melyekre most a béke vetette viharos fényét.”

Nem véletlenül adományozta Kosztolányi novellájában két kis remekét, miniatűrjét József Attilának. Az írásban a Jancsi Jánosnak nevezett hős, vagyis József Attila verseként szerepel Kosztolányi *Negyven pillanatképének* egyik darabja:

Atlasz:
Hanyatlasz, –

és a *Csacsi rímek* egyikének változata:

Ne ámulj e kokainistán.
Gondolkozz az okain is tán –
s megérted.

Az intertextualitás e sajátos, eléggé ritka példáit idézi egyes kései József Attila-törédek oly kosztolányis hangvétele is, bizonyítván ugyanakkor, hogy a komor hangú költő („játszani is engedd”) játékos is tudott lenni:

mint oroszlán, ki ketrecében bömböl,
az öreg bácsi kerti utat döngöl,

vagy, nagyon is kosztolányis módon („akarsz-e játszani halált?”) tudta a lét végső kérdéseit játékos rímbe transzponálva felcsillantani:

És ámulok,
hogy elmulok.

József Attila Kosztolányi-tanulmányában mintegy egybemossa a költőt – Kosztolányit – és olvasóját – önmagát. „Hatása – írja Kosztolányi verseiről József Attila –, mely itt rezeg bennem [...] hasonló a gyermek mosdás előtti,

az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához. Ki teszi ezt – kérdi József Attila –, Kosztolányi-e, a költő, vagy én, az olvasó?”³

Ami alapvetően közelíti őket egymáshoz, a determináló gyermekkor, és vele együtt a nem kevésbé meghatározó haláltudat egyidejű földidézése, egyben különbözőségüket is példázza.

József Attila így jellemzi a gyermekkor meglevenítését Kosztolányinál: „A szegény kisgyermek panaszaiban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem – olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé, s amelyet mégis gyermeki-nek ítél költő is, olvasó is.”⁴

Nem véletlenül neszel föl a „megfogható tárgyi sérelem” hiányára Kosztolányinál az a József Attila, akinek gyermekkorát megidéző verseiben minduntalan vissza-visszatérnek a korai, nagyon is tárgyhoz kötött sérelmek. (Hogy csak egynéhány ilyen tárgyi sérelmet említsünk: kés, bukta, verés, Ócsöd, pályaudvar...) Kosztolányinál a felnőtt, a „bús férfi” nosztalgiája idézi a gyermekkort, míg József Attilában a sérelmekkel teli gyermek mindvégig jelen van: ahogy ő maga írja *Kirakják a fát* című versében: „A kis kölyök, ki voltam, ma is él.”

Hasonlatosságuk, de egyben különbözőségük is megnyilvánul önmegszólító – és egyben önfelszólító – soraikban:

Hát légy, mi vagy: végképp boldogtalan (Kosztolányi)

Légy ami lennél: férfi (József Attila)

A látszatra azonos szerkezet nagyon is különböző: Kosztolányinál a kijelentő mód utal arra, hogy vállalja azt, ami, míg József Attilánál a feltételes mód a felnőttiséget vállalni nem tudó-nem akaró gyermeki habitusból fakad.

A kései Kosztolányi és a kései József Attila verseiben, képalkotásukban szembeszökő a hasonlatosság.⁵

Vajmi nehéz lenne a szó szokványos értelmében „hatásról” szólni: a hasonlatosság mélyebben keresendő. Egyes Kosztolányi-versek – talán a legnagyobbak – olvasása során megüti szemünket a József Attilá-s hangvétel. Az *Énekek énekéből* idézünk:

Mint szajha kínálsz csók ízével
és körmeidnek éle metsz,
itatsz a könnyeim vizével,
kongó reményekkel etetsz.

A sorok olvastán nem lehet nem gondolni József Attilára, a *Kései siratóra*. Már a „reményekkel etetsz” is ezt a verset idézi. A „Mint szajha kínálsz csók ízével” pedig óhatatlanul a *Kései sirató* ismert képét jeleníti meg:

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyujtóztál a halál oldalán.⁶

S ha tovább olvassuk az *Énekek énekét*:

A te kegyed áldása megvert, –

megint csak ismert József Attila-sorok jutnak eszünkbe:

és verje bosszúd vagy kegyed
belém: a büntelenség vétek!
(*Bukj föl az árból*).

És még két sor az *Énekek énekéből*:

futnék tetőled, s visszamennék,
dajkáld el az én kínomat.

Itt nem lehet nem gondolni József Attila versére, a *Gyermekké tettélre*:

hozzád vonszolnak s löknek tagjaim.

Ugyanezt a két József Attila-költeményt, a *Kései siratót* és a *Gyermekké tettélt* idézik föl, hívják elő Kosztolányi *Februári ódájának* sorai:

Ijedve futnék, ámde hová lehet?
Nincsen menekvés, zörgetek esztelen,
kemény kilincsen és vasajtón
koppan a szándék.

Talán nem tévedett Vas István, s nem csupán egyéni olvasat, midőn önélet-rajzi regényében így veti egybe a két költőt: „Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak [...]. A *Számadáson* (Kosztolányi verseskötetén) József Attila világának a közelségét érezni.”⁷

Valóban: nem József Attila hangvétele, az ő állandó ambivalenciáit, múlt és jelen egybemosódását (*A Dunánál*), a véges végtelen képét (*A város peremén*), az analitikusa, Gyömrői Edit ihlette költeményeket idézi föl az *Énekek éneke* versszaka?

Így váltod a múltat jelenné,
 hogy itt se légy és megmaradj,
 a végeset is végtelenné
 és bárhova nézek, te vagy.

De más kései Kosztolányi-verseket és kései József Attila-verseket is egybevehetünk. Kosztolányi fájdalmas remeke, a *Száz sor a testi szenvedésről*, versszakainak ciklikus kötődése óhatatlanul József Attila *Nagyon fáját* jeleníti meg. A *Negyven pillanatkép* záró költeménye, az *Anyám* szavai – A Semmi partján – mindenképpen József Attilát, *A semmi ágánt* juttatja eszünkbe. S ne feledjük: az idézett példák majd mindegyikében mindkét költő – közvetve, illetve közvetlenül, és természetesen messze nem azonos életrajzi-költészeti előzményekkel – anyja felé fordul.

A gyermekkor és a halál mindkettőjük számára egyaránt fontos, örökké egymásba játszó felidézése mellett legalább annyira ide, a lét alapvető dolgai közé tartozik náluk a játék: a halál partszegélyeit megjelenítő, József Attiláról szóló novella, a *Barkochba* címe is már erre utal.

„Játszottak velük a szavak – írja a *Barkochbában* Kosztolányi, Jancsi Jánosról, költőtársairól, s nem utolsósorban önmagáról –, ennél fogva ők maguk is játszottak [...]”

Jellemző, vissza-visszatérő rímpár mindkettejük verseiben a *játszik-látszik*:

akarsz-e mindig-mindig játszani
 gyermekszívvel felnőttnek látszani
 (Kosztolányi),

Én nem vagyok te, én nem csupán látszom –
 én játszom
 (József Attila),

Hát légy üres te s könnyű,
 könnyű, örökre-játszó,
 könnyű, de messze-látszó
 (Kosztolányi),

üveggolyókkal játszom [...]
 árva gyereknek látszom
 (József Attila).

Az azonos rímpárok mögül, az idézett versekben azonban már fölsejlik a lényegi különbség is a két költő létészlelésében: a kívánó-felszólító módból kicsendülő (megszenvedett) tünde derű – Kosztolányinál, az önmagát a világba és a világot önmagába vetítő tragikum – József Attilánál.

De önmaga kínzó tüneteinek is túl tudta magát tenni és tudott játszani idősebb barátja kedvéért (az ismerősei számára nem mindig kellemes vitapartner) József Attila. Alig egy évvel a bevezetőben említett születésnap távirat után „Kosztolányi betegágyánál ültünk többen – írja József Attilának szentelt könyvében Vágó Márta. – Szegény a halálfélelemtől és a fájdalmak-tól elkínozva csak jajgatni tudott már. Hallgatagon ülték körül. Attila belépett, és rövidesen Kosztolányi felé fordulva igen határozottan kijelentette: – Analízis kellene neked, ez pszichés dolog! – oly nagyképpően és őszintén, hogy Kosztolányi hangos nevetésre fakadt, és a többiek elbámultak. Nem tudták volna elképzelni, hogy akár mosolyogni is fogják látni valaha.”⁸

József Attilának Kosztolányi halála alkalmából írt versében „én” és „te” egymásba sodródása, sorsuk, eszmélkedésük, a semmivel, a halállal történő szembesülésük közössége csendül föl:

Reméltél; én is. Tudtuk, hogy hiába,
mint tudja, ki halottat költöget.

1 NÉMETH Andor, *József Attila*, Bp., [1944], 85.

2 KOSZTOLÁNYI Ádám, *Néhány emlék József Attiláról*, MTAK Kézirattára, Ms 4636/62, 6. Kosztolányi Dezső maga is ír erről: vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Káté az írásról* = *Uő, Nyelv és lélek*, Bp., 1971, 455.

3 JÓZSEF Attila, *Kosztolányi Dezső* = *Uő, Összes Művei*, III, Bp., 1958, 167.

4 JÓZSEF Attila, *Kosztolányi Dezső*, uo.

5 Kosztolányi és József Attila egybevetése kapcsán lásd egyebek között: TAMÁS Attila (*ItK*, 1962), ANGYALOSY Gergely (*Új Írás*,

1982, 4), SZIGETI Lajos Sándor (*A József Attila-i teljességigény*, 1988), SZABOLCSI Miklós (*It*, 1993), STOLL Béla (*Párhuzamok József Attila verseihez* = *Írások Péter László 70. születésnapjára*, 1996), LENGYEL András (*A föltáruló semmi* = *Uő, A modernitás antinómiái*, 1996).

6 S még inkább a *Kései sirató* idézett sorainak korábbi változatait: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik” – „Mint senki lánya ha odaintik” – „Mint kitaszított nő, ha odaintik”.

7 VAS István, *Mért vijjog a saskeselyű?*, Bp., 1981, I, 81.

8 VÁGÓ Márta, *József Attila*, Bp., 1975, 252.